

LITERÁRNĚVĚDNÁ SLAVISTIKA NA POČÁTKU TŘETÍHO TISÍCILETÍ A POTENCIALITA PUŠKINOVA DÍLA

Slavistická a rusistická pracoviště na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, v současnosti Ústav slavistiky, vydávají od roku 1990 periodikum *Litteraria Humanitas* (tento svazek je v pořadí sedmý), na jehož stránkách se sumarizují zejména příspěvky z mezinárodních konferencí nebo výstupy vědeckých projektů podpořených granty ve smyslu zkoumání literárních směrů a žánrů ve slovanských a západních literaturách a hledají se nové metodologické postupy a inovace, mezioborová spojení.

Přítomný svazek je takřka cele orientován na tvorbu jubilujícího ruského básníka, prozaika, dramatika, historika, publicisty, literárního kritika a novináře. Nicméně i na tomto zdánlivě užším materiálu je zřetelné viditelné zaměření brněnské literárněvědné slavistiky založené na komparativní genologii, jež se obohacuje dalšími přístupy od psychologických průniků ke generální komparatistice a filologické hermeneutice; současně však nemizí ani tradiční kontaktní studie česko-ruské a problematika recepce cizí, byť blízké literatury, tedy typ bádání, kterému se nyní často říká dialog kultur a do něhož patří i problémy translatické. Studium tvorby jednoho autora dává současně příležitost znovu pohlédnout na tradiční vztah tvůrce a artefaktu a také širokých, společenských a filozofických souvislostí literatury. Otevřenost koncepce brněnské literárněvědné slavistiky, kterou Slavomír Wollman, nositel zlaté medaile Masarykovy univerzity a syn profesora této univerzity a zakladatele brněnské slavistiky, nazval brněnskou školou, se týká i plodné konfrontace filologie a sociálních věd, jak se o tom nyní stále více mluví, aniž se ztrácí ze zřetele nutnost metodologické konsistentnosti a vyváženosti literární vědy jako suverénního oboru s pevně vybudovanou myšlenkovou základnou.

Desetiletí, jímž prošlo periodikum *Litteraria Humanitas*, zároveň dokumentuje metodologická hledání i mezinárodní vědecké panoráma, které s literární vědou na Ústavu slavistiky souvisí. Nová doba bude stále více vyžadovat spolupráci rozsáhlejších badatelských týmů, propojování vědeckých entit, které žily po léta v izolaci: střední Evropa se stává užitečným a historicky odůvodněným podložím propojujícím různé tradice, jazyky a kultury. I když existuje volání po plodné konfrontaci s postmoderní vývojovou fází současných sociálních věd, nemizí ani touha po novém prolnutí tradiční filologické jednoty, která se v důsledku specializace ve 20.

století v podstatě rozpadla, například na půdě poetiky a stylistiky. To si vyžádá i nutnou generační obnovu tak, aby ve volání po týmové práci nezaniklo nezbytné dostatečného prostoru a času na hluboké přemýšlení a kontemplaci, aby se literární věda nezahřívila v technologicko-administrativních labyrintech naší globalizované doby. Tato povolvnost a – nebojím se říci – pomalost a vlekllost – je právě pro naše spekulativní vědy charakteristická a při vši dnešní rychlosti představuje *conditio sine qua non* jejich skutečné, nikoli virtuální existence. Spojit dnešní dynamismus a nové technologie s myšlenkovým bohatstvím, které jsme zdědili po předchůdcích, dále rozvíjeli, obohacovali a někdy i zásadně měnili, a současně uchovat specifickou povahu tohoto typu myšlení, mělo by být na počátku třetího tisíciletí podstatou činnosti literární vědy obecně a české literárněvědné slavistiky jako nositelky velkých tradic zvláště. Je v tom jak pocit existenciálního ohrožení, tak i naděje na novou obnovu a obrodu. *Hic Rhodus hic salta*.

Když Puškinův přítel Petr Andrejevič Vjazemskij podruhé vydal svou stať *Pohled na naši literaturu deset let po Puškinově smrti* (Vzgljad na literaturu našu v desjatiletije posle smerti Puškina, 1. vyd. 1847, 2. vyd. 1878), všechny jeho předpovědi se již vyplnily. V závěru totiž srovnává ruskou literaturu po Puškinově smrti s opuštěným domem, využívaje tak působivé básnickovy metafory z *Evžena Oněgina*: mrtvý Lenskij je pro něho opuštěným domem, ve kterém je ticho a tma, když předtím tam všechno proudilo – vše umlklo navždy, okenice jsou zavřeny a okna jsou zabílena křídou – hospodář odešel. Ruská literatura po Puškinově odchodu připadala mnoha šlechtickým literátům jako takový opuštěný dům: Vjazemskij na základě analýzy desetiletého vývoje zachytil náznaky, které ho vedly k těmto závěrům: „Doba dlouhého smutku skončí. Dům opět oživne. Vdova shodí svůj smuteční oděv. Snad už u vchodu do domu nahlízejí mladí návštěvníci, snad budoucí noví soupeři oplakávají hospodáře. Nebudeme se oddávat smutku a beznadějněmu zoufalství. Uvidíme, co nám řekne, co nám ukáže nové desetiletí.“ (P. A. Vjazemskij: *Vzgljad na literaturu našu v desjatiletije posle smerti Puškina*, in: P. A. Vjazemskij: *Sočinenija*, t. 2, Moskva 1982, s. 216).

Puškin spojuje v ruském duchovním životě 18. a 19. století. Jeho zakotvení v 18. století je zcela zřejmé: je to zakotvení v osvícensko-klasicistické tradici, která stála u zrodu novoruské literatury a volně se spojovala se sentimentalistickou poetikou, s kterou v Rusku přišla řada autorů, ale nejoriginálnější ji tu konstituoval N. M. Karamzin, později Puškinův přítel a ochránce, který spolu s V. A. Žukovským a P. J. Čaadaje-

vem si nejvíce uvědomoval básníkův význam pro ruskou literaturu a Rusko jako takové. Podle V. Kožinova je 18. a počátek 19. století epochou opožďené ruské renesance. I když budeme tuto tezi brát z odstupu a nadhledu a budeme mluvit pouze o **renesančním spodním proudu ruského osvícenství, klasicismu, sentimentalismu, preromantismu a romantismu**, nemůžeme popřít racionální jádro této úvahy. Něco z renesančního titánství v úzkém slova smyslu tu vskutku nacházíme: především touhu po obsáhnutí řady oblastí, po syntéze a prolnutí. Puškin začal jako lyrický básník, pěstoval však také drama, prózu, esejistiku, novinářství, literární kritiku a konečně také dopisovou kulturu, jakou reprezentují listy snoubence Natalii Gončarovové, jazykem však patřící do francouzského kulturního okruhu. Právě v románu našel částečné naplnění svého tihnutí k syntetičnosti a absolutní kreativitě, o které píše ve svých lyrických číslech: především na podzim, v době přírodního zrání, nachází dobu, kdy ho obcházejí múzy a spřádají se jeho představy a sny. Právě v tomto spění k celkovosti, celistvosti překonává vnitřní tenzi a hrozící depresi.

Kreativita nemá primárně užitečností rozměr: nikoli náhodou byl proto Puškin – nehledě na všeobecnou úctu – napadán utilitárně zaměřenými kritiky, jako byl D. S. Pisarev, nebo později ve 20. století zastánci futuristické poetiky. Zde se ovšem dotýkáme ještě jednoho důležitého rozměru Puškinovy potenciality: **schopnosti myslet historicky a v souvislostech** – v tomto smyslu mohl být ve vřavě ruských revolucí 20. století odkládán stranou jako nepotřebný či dokonce škodlivý, neboť ztělesňoval kontinuitu ruského a evropského vývoje – jeho dílo dokládalo nesmyslnost všech nových začátků a tlustých čar, nových letopočtů a kalendářů, nekritického vzývání nových proroků. Zde se dotýkáme složitého problému Puškina jako historika a jeho vztahu k moci.

Byl to právě autor Borise Godunova, Poltavy a Měděného jezdce, který v útržku, k němuž se tak rád vracel L. N. Tolstoj, napsal, že „neúcta k předkům je prvním znakem zdivočení a nemravnosti.“ (A. S. Puškin: *Sobr. soč.* v 10 tomach, t. 5, s. 402). Puškin byl ve vztahu k dějinám osobností rozpornou: v jeho díle najdeme podklady pro adoraci Francouzské revoluce i Napoleona, stejně jako jejich odmítnutí, často také odmítá nevolnictví, ale lze najít i místo, v němž se hrozí zrušení nevolnictví, zvláště v monarchii. Ztotožňoval se ovšem s přáteli-děkabristy, v jejichž papírech byly při domovních prohlídkách nalezeny jeho bufičské verše, ale byl spíše skeptikem – na rozdíl od F. I. Ťutčeva, který svůj názor-nenázor vyjádřil v básni *14. prosince 1825*, nemohl být tak chladný, neboť byl s popravenými a odsouzenými příliš úzce spjat. Byl nadšen revolucí, ale po celý život spíše setrval na osvícenské postupnosti a zákonitosti, které musí dodržovat obě strany mocenské polarity.

Byl k Rusku velmi kritický: v útržku textu z roku 1824 píše o vývojevém zpomalení ruské literatury a jako důvod uvádí užívání francouzštiny.

Doslova tam praví, že „nemáme literaturu ani knihy, všechny své znalosti a pojmy jsme od mládí načerpali z cizích knih...“ (A. S. Puškin: *Sobr. soč.* v 10 tomach, s. 7). Současně se však účastní kavkazského tažení a v době polského povstání píše báseň *Pomlouváčům Ruska*, desítky stran textu popsal poznámkami o ruské expanzi na Sibiř a na Kamčatku a v oficiálním materiálu, o který ho požádal šéf Tajné kanceláře Jeho Veličenstva hrabě Benkendorf carovým jménem a který se nazývá *O výchově lidu* (*O narodnom vospitanii*, 1826) popisuje ve formulacích vládnoucího ideologa samoděržaví, národnosti a pravoslaví neblahou situací, jež vedla ke vzpouře jeho přátel. Puškin má řadu takových ambivalencí: na jednom pólu se vysmívá uduvači Bulgarinovi, ačkoli jeho postava byla přece jen složitější, na druhé straně sám píše podobné materiály, jimiž se vykupuje a umožňuje si další tvorbu, byť pod dohledem nejvyšším. **V tom je také jedna z potencialit Puškinovy tvorby, totiž v nejistotě postavení umělce, který má být svědomím světa, ale současně musí dát císaři, co je císařovo, aby mohl tvořit nyní a zde.**

Marina Cvetajevová v eseji *Básníci s dějinami a básníci bez dějin* narysovala poněkud jednostrannou typologii básníků, která do značné míry vyplynula z její vášnivé a neukojitelné lásky k Pasternakovi. Právě Puškina si vybrala za Pasternakova antipóda a mluví o člověku chodci a člověku sloupu. Podobnou opozicí nachází v Puškinovi a Lermontovovi – Lermontov rázem byl, zatímco Puškin se celý život stával, život prožil *im Werden*. Podle mého názoru je v této opozici, která je jako každé schéma nepřesná, nejen nezvratná osudovost básníkovy zrození, ale také okolnosti jeho života a prostředí, které provokují skrytou genetickou potencialitu: v tomto smyslu tuto potencialitu někdo má a někdo nemá – Puškin ji nepochybně měl, byl to básník vůle a práce, neboť jen jimi mohl zvládnout rozkladné přívaly. Dokázal to v překonávání krize středního věku, která mu ve 30. letech latentně hrozila. Jeho tvůrčí život byl děkabristickou porážkou vážně ohrožen, neboť se změnila hodnotová hierarchie ruské společnosti, změnil se čtenář, razantně poklesl význam rodové šlechty, nad jejímiž úkoly se často skepticky zamýšlel. Vjazemskij se právem domníval, že Puškinovi nová doba není vlastní, že ji nepřijal, ale snažil se jí stačit: založil literární časopis, který mu měl i ekonomicky pomoci, měnil tvorbu směrem k próze a „malému ruskému člověku“. **Při pozorování tohoto Puškinova „stíhání doby“ ve 30. letech může však snadno uniknout, že je to postup do budoucna skrze dlouhé návraty do minulosti: i tu Puškin staví proti záměrné diskontinuitě obnovování kontinuity.** V nedokončených záměrech, nárysech a útržcích textu často nacházíme obnovenou epistolární kulturu ruského sentimentalismu, jenž jinak často parodoval: pak nás nemůže překvapit, že nová literatura, ti noví nájemníci domu zvaného ruská literatura, kteří podle Vjazemského už nahlízejí do zatím pustého domu, se uprostřed 40. let prezentuje epistolární novelou F. M. Dostojevského

Chudí lidé, která je Bělinským mylně začleněna do linie tzv. naturální školy. Jakýsi zastydělý sentimentalismus je vlastní právě Puškinovi 30. let, sentimentalismus, který dříve kompromitoval nelítostnou ironií. Za ironií, s níž například hodnotí nudu venkovského života a sama sebe hodnotí jako milovníka hluku a davu, najdeme také ponornou touhu po osamění a klidu, každodennosti a drobné činnosti, v níž objevil novou dimenzi života, onu „reálnou poezii“, s níž tak mistrovsky zacházel Gogol.

Puškinova prostorovost vyjádřená touhou po kontinuitě a celistvosti je doplňována hlubokým citem pro čas – nikoli náhodou se Puškin ve stopách svého učitele Karamzina pokoušel být historikem jako autor čtenářsky neúspěšného spisu *Historie Pugačova* či *Dějiny Pugačovovy vzpoury*, jak titul přejmenoval sám car. Puškin byl jako šlechtic velmi citlivý na rodokmen a časové posloupnosti. V *Nové autobiografii* z podzima 1834 vede svou genealogii od legendárního Radši, který pocházel z Pruska a který do Ruska přišel za Alexandra Něvského – stejně pozorně však sleduje matčin hamitský původ. Vývojová gradace ruské literatury v 19. století bývá často spojována s národnostní pluralitou Ruské říše: Puškinův prusko-hamitský původ dokresluje turecká matka Žukovského, skotští předkové Lermontova, ukrajinští rodiče Gogolovi, německé matky Feta a Gercena apod. Puškin se narodil v posledním roce 18. století v době, kdy se hroutil starý osvícensko-klasicistický pořádek a kdy Francouzská revoluce přesvědčovala i své prvotní naivní stoupence tím, že překonává původní limity a obnažuje odvrácenou stranu ušlechtilých idejí. Puškin patří ke generaci, která se ocitla v průrvě času: ideály americké a francouzské revoluce doplňuje všelidový boj proti Napoleonovi, iluze o liberálním režimu končí 14. prosince 1814 na Senátním náměstí. Puškin mohl rozumově i citově prožít jak liberální atmosféru reforem, tak všenárodní boj proti francouzské invazi, rozkvět tajných společností i jejich krach. Ve 30. letech stále více tíhne k subjektivním výpovědím a dominantní, byť poněkud ponorná linie Evžena Oněgina je linií životní dráhy. Ve fragmentech jeho próz najdeme texty jako *Naděnka*, *Román v dopisech*, *Na rohu malého náměstí*, *Mladíkovy zápisky*, *Vše je rozhodnuto – Žením se...*, *Román na kavkazských vodách*, *Trávili jsme večer v letním sídle*, *Maria Schoningová* a v plánech nenapsaných děl najdeme stručné náčrty, které svědčí o podobných záměrech. Touto individualizací a osudovostí lidských prožitků se Puškin znovu vrací k životadárným produktům sentimentalismu 18. století, k L. Sternovi a na ruské půdě k některým prózám A. N. Radiščeva, jehož *Deník jednoho týdne* (Dnevnik odnoj nedeli, 1773) tvoří počáteční článek řetězce vedoucí přes Puškina ke Lvu Tolstému a od něho k modernistickým experimentům Andreje Bělého.

Puškinův ambivalentní vztah k ruskému venkovu je známý: pohybuje se od ironie k naivní adoraci vesnického klidu, idyličnosti – ta se objevuje jak v rané básni *Vesnice* (1819), tak v pozdním a depresivním *Úryvku*

(1835). Ve zmíněných Mladíkových zápiscích (přelom 1829-1830) najdeme **popis vesnické nebo provinční scenérie, který vyvolává depresi: to vše je předchůdcem depresivních líčení ruské provincie**, jak je známe ze Saltykova-Ščedrina, Gleba Uspenského nebo Maxima Gorkého, deskripce ruského provinčního zákoutí (zacholust'je): to je ale nuda, jdu se projít do polí, zpustlá studna, mělká louže a v ní hejno káčat, plochá rovina, pomalé slunce, sem tam obláček ... Puškinova potencialita tedy spočívala i v tom, že překonával své úsilí po celistvosti, že nahlížel do hlubin lidské psychiky a do dějů, které probíhají pod povrchem. V tomto smyslu je pozoruhodný jeho vztah k šilenství a jeho literární podobě.

Časová průrva, v níž se ocitl v důsledku zásadních politických událostí Puškin a jeho generační druhové, jako by odkrývala hroživou iracionalitu všehomíra. Život sám je tragédií, v níž musíme najít své místo, abychom jí alespoň pro sebe, interně dali smysl nebo jeho iluzi: **tímto smyslem je tvorba a její kontinuita** (viz vyústění básně *Úryvek* z roku 1835). V této nepřilíš optimistické, ale o to to ruštější potencialitě předjal Puškin Tolstého, Gorkého a Kallinikovovu „tragédii sexuální“ nebo trápení rodinného života a muka nadaného jedince uprostřed nechápavého a krutého davu, touhu odejít, zmizet, utéci, ztratit se – jak psal český „prokletý básník“ František Gellner – sám sobě.

Současně však neslábne ani jeho **olbřímí úsilí, s nímž hledá systémy, v nichž by mohl člověk žít**. Tu se ocital v neřešitelném rozporu ruské autokracie, nevolnictví, vzpoury, revoluce, války, teroru a demokracie. Všim se zabýval: volal po zrušení nevolnictví na carův pokyn, ale současně si uvědomoval jeho souvislost s monarchistickou autokracií, zkoumal vzpuru Stěnky Razina a zejména Jemeljana Pugačova – jako dokumentarista, historik, sběratel memorátů i jako beletrista v Kapitánské dcerce. Obdivoval Napoleona, ale současně si v Evženu Oněginovi uvědomoval, že všichni se zhlížíme v Napoleonech, pro něž jsou dvounohé bytosti pouhou podnoží – na to pak mohl navázat v Zločinu a trestu a dalších velkých románech Dostojevskij. **Byl si také vědom propastí, které otvírají odvrácené strany liberálních idejí**. Zatímco jeho učitel a přítel Karamzin ještě obdivoval anglickou konzumní společnost období první průmyslové revoluce na počátku 90. let 18. století v Dopisech ruského cestovatele, Puškin se již díval na důsledky „tržního principu“ značně kriticky, stejně jako například na ranou americkou podobu demokracie. Německý badatel Dieter Boden pokládá Puškinovu recenzi na Paměti Johna Tannera a kritiku této formy demokracie za vůbec první ruskou negativní reakci na USA po korespondenci Kateřiny II. a George Washingtona o indiánských nářečích, vzývání Washingtona A. Radiščevem a adoraci diplomata Pavla Svinina – kritika měšťanské civilizace pak pokračuje v krajní podobě u Dostojevského v Zimních poznámkách o letních dojmech.

Puškin uviděl počátek tohoto nebezpečí v paradoxní „demokratizaci“ kultury, k níž docházelo po porážce děkabristů za Mikuláše I.: čtenáři se stávali polovzdělaní statkáři, vojáci, byrokrati, kteří ovlivňovali knižní trh díky zásluhovosti, rozuměj loajalitě vůči všemocnému státu. Podbízení občanovi a zároveň jeho degradaci na voličský mechanismus kritizoval pod záminkou recenze na Paměti Johna Tannera. Tyto úvahy překračují, jak je u Rusů obvyklé, hranice umění a míří k stále živým, obecným kategoriím, o nichž píše například český filozof Karel Kosík: „Myšlení, poníženému na počtářství a blábolivost, odpovídá styl vládnutí a řízení, rozmělněný na bravurní dovednost, s jakou političtí *stroj*-vůdci ovládají mašinérii, zvanou demokracie – soubor procedur, regulí, ventilů, pojistek, výhybek, pák, fungujících i muzeálních, mrtvě narozených institucí. Zavedená, konsolidovaná, ctihodná demokracie v tomto pojetí je umný mechanismus, který mnoha sofistikovanými způsoby vylučuje občana z účasti na rozhodování a dělá z něho okrajovou figuru, outsidera.“ (Karel Kosík: Událost. Pražské jaro 1968, Salon, literární příloha Práva, 31. 12. 1998, s. 3).

Jestliže na počátku jsme uvedli Puškina jako přirozenou renesanční spojnicí ruského 18. a 19. století, na konci musíme konstatovat i to, že jeho tvorba obsahuje impulsy, které již nemohly být ze známých důvodů rozvinuty a které obě zmíněná století překračují. Právě jimi, těmito potenciálními vrstvami, proniká temperamentní básník, který chtěl myslet a trpět, do 20. století a právě jimi se tento muž na výspě Evropy dostává do současných světových souvislostí.

Ivo Pospíšil

(Text o Puškinovi vychází ze zkrácené verze kapitoly Potencialita Puškino-va díla, která je součástí autorovy malé monografie *Na výspě Evropy – Skici a meditace k 200. výročí narození A. S. Puškina*, Brno 1999)

